

УДК 821.161.2: 81' 367.633

КАТЕРИНА ШАПОВАЛ

(Полтава)

АНАЛІТИЗМ У СИСТЕМІ ВІДІМЕННИХ ЛОКАТИВНИХ ПРИЙМЕНИКІВ ІЗ СЕМАНТИКОЮ ГЛИБИНА

Ключові слова: синтез, аналітична конструкція, відмінок, локатив.

Протягом останніх десятиліть спостережено значні процеси, що відбуваються в синтаксичній системі всіх слов'янських мов. Ці процеси полягають в «аналітизації» мови, тобто в переході від синтетичних до аналітичних форм. До речі, ця тенденція охопила всю граматику – від морфології до синтаксису. Синтез – це засіб вираження морфологічних значень за допомогою синтетичних (або флективних) форм, а не самі синтетичні форми. Синтетичним формам протиставлені аналітичні – структурно та морфологічно складніші комплекси. Терміни «аналітична конструкція», «аналітична будова мови» були висунуті лінгвістами щодо нових індоєвропейських мов такого типу, як англійська, французька та ін. Зауважимо, що синтетизм і аналітизм не актуалізуються в мовах у чистому вигляді, а проявляються радше як схильність до того чи того явища.

Мова вважається аналітичною тоді, коли відношення між словами в мовленнєвому потоці репрезентуються не лексичними, а іншими засобами (порядком слів, використанням службових слів). Аналітична форма слова є сферою дослідження морфології, аналітичні ж мови – явище синтаксичне (спосіб вираження відношень між словами в мовленнєвому потоці), тому й аналізується саме граматиноюю.

Аналітичними конструкціями найчастіше називають сполучення слів – службового і повнозначного, де службове слово, самостійно або разом з афіксом повнозначного, виражає граматичне значення повнозначного слова й усієї конструкції загалом.

М.М. Глухман трактує аналітичні конструкції як «стійкі нерозкладні сполучення часткового і повного слова» («часткове» – службове, за П.П. Фортунатовим), тому що їм притаманні лексична і граматична цілісність. Прийменникові конструкції вона, щоправда, ґрунтовно не розглядає. Т.О. Бертагаєв вважає, що до аналітичних конструкцій слід віднести сполучення двох і більше слів, у яких один з компонентів є службовим [2].

Тривалий час побутувала думка про те, що прийменникові конструкції не входять до розряду аналітичних, оскільки вони виступають еквівалентами відмінків. Еволюціонуючи, прийменники частково або повністю замінюють, утрачають своє предметне значення (якщо враховувати генетичний зв'язок прийменників із самостійними частинами мови), перетворюючись на формальне вираження абстрактного синтаксичного зв'язку.

Як компонент аналітичної конструкції, службове слово за своєю граматичною функцією еквівалентне словозмінній морфемі. Аналітична ж конструкція є формою відповідного повнозначного слова, що входить до системи його словозміни або парадигми.

Аналітичні форми приходять на зміну синтетичним лише в тому разі, коли останні перестають задовольняти динамічні вимоги спілкування, унаслідок своєї перевантаженості втрачають здатність точно й виразно відтворювати різноманітні відношення між повнозначними лексемами. Розвиток аналітичних форм зумовлює витіснення флективних форм аналітичними формами. Поступово змінюється співвідношення граматичних форм: кількість аналітичних форм зростає, а флективних скорочується.

Аналітична форма має такі ознаки: а) узагальнене значення головного слова; б) зміна семантики цього слова, аж до повної його десемантизації; в) активніша валентність допоміжного слова; г) поступове злиття допоміжного слова з основним. Своєрідність аналітичної форми полягає в тому, що вона є поєднанням форм слів, тому кожен з її елементів уходить як форма слова в інший морфологічний ряд.

Суттєвою ознакою аналітичної конструкції є її граматизація, «по-слідовне перетворення сполучення слів з лексично повнозначного слова на напівслужбове або службове, в якому домінує граматичне значення, а всієї групи загалом – на аналітичну форму слова» [4, с. 12].

У функційному плані для аналітичної форми характерне те, що вона є сполученням лексично нерівноправних компонентів, з яких один або кілька виступають з максимально послабленим значенням. Усім компонентам цієї конструкції властиве цілісне лексичне значення. Інертизація лексичної семантики одного або кількох компонентів аналітичної форми зумовлює посилення їхньої граматичної ролі, що перетворює їх на службові компоненти, у результаті чого постає граматична нерозкладність усієї форми загалом.

У сучасній українській мові відбувається процес інтенсивного зростання аналітичних прийменників. Сутність такого переходу повнозначних частин мови в розряд прийменників полягає в тому, що вони втрачають граматичні характеристики відповідної частини мови й набувають граматичні ознаки, притаманні прийменникам. Аналітичні прийменники та їхні еквіваленти – поширене явище в українській мові, а процес творення одиниць, здатних до вживання в ролі прийменників, надзвичайно динамічний. Ядро аналітичних прийменників становлять відіменні, а якщо точніше, то відіменникові прийменники. Активний процес утрати іменниками свого предметного і граматичного значення спричиняє утворення застиглих у певній прийменниково-відмінковій формі одиниць та функціонування їх у ролі службових слів.

Поповнення аналітичних прийменників відбувається переважно двома шляхами. Перший із них – безпосередній – перехід із повнозначної частини мови у розряд прийменників: *в (у) межах, в (у) рамках* тощо. Це стосується субстантивів у непрямих відмінках однини, рідше множини. Другий шлях – відприслівникові прийменники. І все ж вагома частина аналітичних прийменників є відіменниковими (власне-відіменниковими чи відіменниково-відприслівниковими) утвореннями.

Розряд відіменникових прийменникових конструкцій доповнюють аналітичні сполуки – «один повнозначний компонент – іменник + один або

кілька власне-прийменників чи синтетичних прийменників». Групу власне-відіменникових аналітичних прийменників формують прийменниково-відмінкові форми іменників без ступеня адвербіалізації. За структурою такі прийменники різноманітні. Найпродуктивніший тип становлять конструкції на зразок: «іменник (носії основного лексичного значення) у непрямому відмінку + один або кілька первинних прийменників».

Носієм основного лексичного значення аналітичної прийменникової конструкції виступає іменник. Підпорядковувані йому первинні прийменники у пре- та постпозиції виконують роль допоміжних засобів для формування цілісної аналітичної конструкції з новим, уже видозміненим та самостійним значенням у складі речення. Залежний іменник у такій конструкції має здебільшого абстрактне значення. Аналітичні конструкції можуть мати багатокomпонентну структуру – від двох до восьми елементів, причому носій лексичного значення всієї конструкції виражений здебільшого так званим параметричним іменником.

Основне призначення просторових прийменників – передавати інформацію про місцезрештування чогось або місцеперебування когось у просторі. Поступово, шляхом метафоризації початкової локативної семантики, виробляються все нові й нові значення. Численні ті прийменникові сполуки, у яких лексичне просторове значення розширюється й абстрагується, прилаштовуються до вираження різноманітних зв'язків і відношень. Чи не єдиною умовою функціонування прийменника в межах словосполучення є відмінкова форма імені, разом з якою він і виражає ті чи ті семантичні відношення, і просторові зокрема. Тож необхідно повною мірою зважати на лексичне значення іменної частини похідного аналітичного прийменника, передусім того, що вказує на розташування предметів та осіб у просторі.

З параметричним іменником *глибина* зафіксовано достатньо значний комплекс просторових прийменникових сполук та прийменників, утворених за аналогією. Це є підставою вирізнити їх в окремий клас для дослідження.

Більшість власне-відіменникових аналітичних прийменників, зокрема локативних, твориться від іменників в однині. Лише невелика кількість цих одиниць постає на базі іменників у формі множини: з *глибин*. Наприклад: «**З глибин** душі на волю рвуться чуттям стривожені слова» (В. Кучерук). Найчисленнішу групу становлять похідні локативні прийменники, що сполучаються з іменником у формі родового відмінка, позначаючи віддалення, відокремлення, джерело руху, розташування об'єкта з-поміж інших об'єктів: *в (у) глибині, в (у) глибину*. Наприклад: «Люцій іде **в глибину** темниці» (Леся Українка).

Разом зі службовими словами для побудови відіменникового аналітичного прийменника локативного значення неодмінно використовуються застигли форми іменників родового відмінка з первинними прийменниками з (*зі, із*), на, у(*в*), які у складі власне-відіменникових прийменникових одиниць виступають у препозиції щодо детермінованого компонента – іменника. Для первинних прийменників регулярною є постпозиція стосовно субстантива. Насамперед це стосується параметричних відіменникових прийменників, зокрема досліджуваних нами. До складу постпозитивних

елементів аналітичної прийменникової конструкції входить обмежена кількість первинних простих та складних прийменників, амбівалентних прислівників-прийменників – *від, до, за, понад, біля*. Первинні компоненти, що є непохідними прийменниками на взірць *в (у), з (зі, із)* у складі досліджуваних прийменників з формою родового відмінка, уточнюють прийменникову сполуку, надають їй певного семантичного відтінку. Так, первинний компонент – прийменник *в (у)* у препозиції стосовно лексично повнозначного компонента вказує на перебування предмета всередині чогось або чогось.

Для повнішої характеристики просторових прийменників аналізованої групи виділимо такі типи семантичних відношень: директив-старт, директив-фініш, локатив, дистрибутив, траса, вектор, скаляр.

Прийменники з позначкою «**директив-старт**» указують на вихідну точку руху (звідки?): *з глибин, з глибини більш(е), з глибини близько, з глибини від, з глибини до, з глибини менш(е), з глибини не більш(е), з глибини не менш(е)*. Наприклад: «Як неважко бачити для дослідження ВЧР, **з глибини близько** 10 метрів допустимо використовувати рамку, радіус якої становить 1 м і більше» (Н. Кожевніков, А. Плотніков).

Прийменники з позначкою «**директив-фініш**» сигналізують про кінцеву точку руху (куди?): *в (у) глибину, на глибину більш(е), на глибину близько, на глибину від, на глибину до, на глибину менш(е), на глибину не більш(е), на глибину не менш(е)*. Наприклад: «Він зареготав і зовсім провалився **в глибину** свого крісла» (Ю. Смолич).

Похідні прийменники-«**локативи**» вказують на місцезнаходження об'єкта у просторі (де?): *в (у) глибині, на глибині більш(е), на глибині близько, на глибині від, на глибині до, на глибині менш(е), на глибині не більш(е), на глибині не менш(е)*. Наприклад: «Перехід від глибокої оранки ґрунту з обертанням пласта на поверхневий обробіток ґрунту **на глибину не більше** 5-7 см» (Рекомендації до використання препарату «Байкал – ЕМ1»).

Семантичне відношення «**дистрибутив**» репрезентує прийменник *у* **глибинах**. Наприклад: «Виникла думка зібрати ті знання народної медицини, які ще збереглися **у глибинах** народної пам'яті, та передати їх людям» (Н. Фролова).

«**Вектори**» з певним числовим значенням і напрямом у просторі представлені такими одиницями: *з глибини від...до, на глибині від...до, на глибину від...до*. Наприклад: «Вони забезпечують обробіток ґрунту без перевертання скиби **на глибину від 10 до 30см**» (Л. Кононенко, В. Єщенко). *Від...до* в постпозиції щодо головного компонента дає уявлення про обмежене перебування в просторі кого- або чого-небудь: «При пірнанні в глибину плавець йде під воду майже вертикально. Тому без тренування у новачків **на глибині від 4 до 6м** може з'явитися біль у вухах» (В. Клопов).

Існує низка просторових прийменникових комплексів, які використовують регулярно після себе іменники у називному відмінку: *з глибини більш(е)/менш(е) (а)ніж/чим/як, з глибини не більш(е)/менш(е) (а)ніж/чим/як* (директив-старт), *на глибині більш(е)/менш(е) (а)ніж/чим/як, на глибині не більш(е)/менш(е) (а)ніж/чим/як* (локатив); *на глибину більш(е)/менш(е) (а)ніж/чим/як, на глибину не більш(е)/менш(е) (а)ніж/чим/як* (директив-фініш). Уживання допоміжних

слів, які походять від сполучників *(а)ніж/чим/як*, у постпозиції щодо лексично значущого компонента в межах прийменникової одиниці впливають на вибір наз. в. Наприклад: «Рада дозволить видобувати прісну воду з **глибини більше ніж** 20 метрів (<http://novynar.com.ua>). Компоненти *більш(е)/менш(е), вище/нижче* незалежно від відмінка у складі аналітичних прийменникових одиниць уносять додатковий відтінок, уточнюють зміст усєї конструкції, даючи ознаку за висотою або ж указуючи на загальну величину безпосередньо чи порівняно з кимось/чимось: «Висаджуватися з байдарки у воду та сідати в неї з води слід **на глибині не більше** 40 см» (Ю. Грабовський, О. Скалій, Т. Скалій).

Форми знах. в. вимагають такі локативні прийменники: *на глибину в (у)/понад* (директив-фініш); *з глибини в (у)/понад* (директив-старт); *на глибині в (у)/понад* (локатив). Первинні компоненти, виражені непохідним прийменником *в (у)* та похідним прийменником *понад* у постпозиції щодо головного слова, є регулярними компонентами цієї підгрупи. Так, первинний компонент *в (у)* інформує про приблизність місцеперебування кого-/чого-небудь. Використання первинного компонента *понад* указує на перевищення відстані між певними об'єктами: «З переходом гірничих робіт **на глибину понад** 700 м на деяких з них зафіксовано газодинамічні явища (В. Канін, В. Анциферов, Є. Ходирев). На тип семантичних відношень директивів-стартів впливає первинний компонент *з* у препозиції щодо головного компонента й сигналізує про початкову, вихідну точку руху: «Поки ще не піднято дві чорні скриньки **з глибини у** 800 метрів» (www.geocities.com).

Щодо власне-відіменникових прийменникових одиниць, то в процесі їхнього утворення відповідні форми іменників здебільшого оминали стадію адвербіалізації. Обставинна функція – це лише одна з умов, за якої певні сполучення слів можуть виконувати роль прислівника. Подальший механізм процесу трансформації прийменниково-відмінкових сполучень залежить від семантики прийменникової сполуки, пов'язаної з нею відмінкової форми, від синтаксичних умов функціонування всієї конструкції загалом. Власне-відіменникові прийменники утворилися головно від сполучень відмінкових форм разом із первинними простими чи складними прийменниками. До процесу конституювання власне-відіменникових прийменникових одиниць залучаються також сполучники, частки, синтетичні прийменники, амбівалентні прислівники-прийменники тощо. Зазвичай релятивне значення набуває не сама форма непрямого відмінка, а виникає в єдності з відмінковою формою іменника та первинного непохідного прийменника.

Систему прийменникових комплексів із семантикою головного компонента *глибина* можна представити такими моделями:

Преп *в/у+глибини/глибину+N gen*

Преп *на+глибини/глибину+Преп у/понад+N acc*

Преп *на+глибини/глибину+Преп (не)більше/(не)менше/(не)нижче+Sub nom*

Преп *на+глибини/глибину+Преп біля/близько+N gen*

Преп *з+глибини+Преп від+N gen+Преп до+N gen*

Преп *на+глибини/глибину+Преп від+N gen+Преп до+N gen*

Преп на+глибини/глибину+Преп (не)більше/(не)менше/(не)нижче+Con (а)ніж/чим/як+Sub nom

Преп з+глибини+Преп (не)більше/(не)менше/(не)нижче+Con (а)ніж/чим/як+ Sub nom

Преп з+глибини+Преп (не)більше/(не)менше/(не)нижче+Преп від+N gen +Преп до+N gen

Преп на+глибини/глибину+Преп (не)більше/(не)менше/(не)нижче +Преп від+N gen+Преп до+N gen

Преп на+глибини/глибину+Преп (не)більше/(не)менше/(не)нижче+Con (а)ніж/чим/як+Sub nom

Преп на+глибини/глибину+Преп (не)більше/(не)менше/(не)нижче+Con (а)ніж/чим/як+Преп від+N gen+Преп до+N gen

Преп на+глибини/глибину+Преп (не)більше/(не)менше/(не) нижче +Преп від+N gen+Con і+Преп до+N gen

Преп на+глибини/глибину+Преп (не)більше/(не)менше/(не)нижче+Con (а)ніж/чим/як+Преп від+N gen+Con і+Преп до+N gen

Аналітичні відіменникові прийменникові локативні конструкції із семантикою *глибина* достатньо легко утворюються, формують прийменникові комплекси та створюють моделі для виникнення подібних прийменникових одиниць із параметричними іменниками у непрямих відмінках. Уживаючись як прийменникові сполуки або утворюючись за аналогією, прийменникові одиниці цих моделей активно використовуються у художній літературі, наукових працях та публіцистиці.

Перелік умовних скорочень

Con – сполучник;

N acc – іменник у знахідному відмінку;

N gen – іменник у родовому відмінку;

Преп – прийменник;

Sub nom – іменник у називному відмінку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Балабан Г. С. Динамічні процеси в прийменниковій системі сучасної української літературної мови : дис. ... кандидата філолог. наук : 10.02.01 / Г. С. Балабан. – К., 2007. – 240 с.
2. Бертагаєв Т. А. Сочетание слов и аналитическая конструкция / Т. А. Бертагаєв // Аналитические конструкции в языках различных типов / [отв. ред. В. М. Жирмунский, О. П. Суник]. – М. – Л. : Наука, 1965. – С. 121–128.
3. Всеволодова М. В. Способы выражения пространственных отношений в современном русском языке / М. В. Всеволодова, Е. Н. Владимирский. – М. : Рус. яз., 1982. – 264 с.
4. Жирмунский В. М. Об аналитических конструкциях / В. М. Жирмунский // Аналитические конструкции в языках различных типов / [отв. ред. В. М. Жирмунский, О. П. Суник]. – М. – Л. : Наука, 1965. – С. 5–57.
5. Конюшкевич М. Предлог как синтаксемообразующий формант и структура синтаксемы / М. Конюшкевич // Лінгвістичні студії : зб. наук. праць / укл. А. Загітко [та ін.]. – Донецьк: ДонНУ. – Вип. 14. – 2006. – С. 73–79.
6. Куц Н. В. Прийменникова еквівалентність в українській граматиці : структура, семантика, функції : дис. ... кандидата філолог. наук : 10.02.01 / Н. В. Куц. – К., 2009. – 391 с.

ЕКАТЕРИНА ШАПОВАЛ

АНАЛИТИЗМ В СИСТЕМЕ ОТЫМЕННЫХ ЛОКАТИВНЫХ ПРЕДЛОГОВ С СЕМАНТИКОЙ ГЛУБИНА

В статье выяснен механизм развития аналитизма в системе отыменных локативных предложных единиц с семантикой *глубина*. Проанализированы основные процессы образования аналитических предлогов современного украинского языка. Определены компоненты предложных единиц пространственной семантики. Сконструированы схемы образования аналитических локативных предлогов с отыменной частью, выраженной параметрическим абстрактным субстантивом.

Ключевые слова: синтез, аналитическая конструкция, падеж, локатив.

KATERYNA SHAPOVAL

THE ANALYTISME IN THE SYSTEM OF NOUN LOCATIVE PREPOSITIONS WITH SEMANTICS GLYBYNA

The article deals with the development mechanism of the analytism in the system of noun locative prepositions with semantics *glybyna*. The main processes of the forming of the analytical prepositions in the modern Ukrainian language have been analysed. The components of the prepositions with locative semantics have been defined. The schemes of the forming of the noun analytical locative prepositions with parameter abstract substantive have been constructed.

Key words: synthesis, analytical construction, case, locative.

Одержано 10.02.2011 р., рекомендовано до друку 25.05.2011 р.